

Beszélhetnékem van – a hirtelen késztetést kifejező *-hatnék/hetnék* konstrukció

Kalivoda Ágnes, Farrell Ackerman, Robert Malouf

ELTE NYTK, UC San Diego, San Diego State University

Műhely az Analógiákról és a Nyelvtani Konstrukciókról
Budapest, 2025. november 25.

Bevezetés

- Sok nyelvben találunk **dezideratív konstrukciókat** (1a), amelyekben az alany tudatosan kíván, akar valamit
- Ritkábbak az olyan nyelvek, ahol **impulzatív konstrukciók** (1b) vannak – ezek alanya kevésbé ágens-szerű; késztetése, szükséglete támad valamire (Leiwo 1977, Zepeda 1987, Cathcart 2011)
- A magyarban mindkettő létezik:
 - (1) a. inni akarok
 - b. elkapott az **ihatnék**

Az előadás vázlata

1. A *konstrukció* fogalma
2. A -hAtnék konstrukció a mai magyarban
3. A -hAtnék konstrukció kialakulása
4. Mi a helyzet az *úrhatnám*-mal?
5. Összefoglalás

A konstrukció fogalma

Konstrukciós nyelvtanok

Alapgondolat: a nyelvtan konstrukciók (forma-jelentés párok) hálózata, amelyek az absztraktság és a komplexitás különféle szintjein állnak

Sokféle irányzat (ld. Ungerer & Hartmann 2023), ami viszont közös bennük:

- a nyelvtan nem moduláris, nincs éles határ lexikon és szintaxis között
- a konstrukciók nem elszigetelten léteznek, hanem hálózatban (konstruktikon)
- nincs mélyszerkezet: a konstrukciók elsajátítása tapasztalati úton, konkrét példányok alapján tett általánosítással történik (a gyakoriság, begyakorlódás szerepe)

A konstrukció fogalma

A kezdeti, körkörös definíció (Goldberg 1995):

Egyfajta forma társulása egyfajta jelentéssel, amelyben akár a forma valamely jegye, akár a jelentés valamely jegye nem vezethető le egyéb konstrukciókból.

Ez sokat változott és változik, **a tágabb definíciók** szerint a kompozicionális, de gyakori szerkezetek is önálló konstrukciók.

Az impulzív egy „félíg kitöltött” konstrukció:

Forma: $[[X]_{IGE} \text{ hatnék/hetnék}]_{FŐNÉV}$

Jelentés: 'hirtelen késztetés az IGÉ-ben jelölt cselekvésre'

A -hAtnék konstrukció a mai magyarban

A *-hAtnék*-kal képzett főnevek

Kaphatnak esetragot:

- (2) nagy **sóhajthatnékot** meg **káromkodhatnékot** váltottak ki belőlem

Kaphatnak birtokos személyjelet:

- (3) a. hirtelen **menekülhetnékje** támadt
b. a skótos **dudálhatnékom** közepette

További szóképzés bemenetei is lehetnek:

- (4) a. **mászhatnékos** kölyökmackó
b. akiben **rendelkezhethéki** hajlam van

Kollostrukciós elemzés

Cél: annak a megállapítása, hogy egyes szavak (kolexémák) milyen erősen asszociálódnak egy konstrukcióval

→ szemantikai profil (Stefanowitsch & Gries 2003)

Egyik fajtája az **egyszerű kolexéma elemzés:**

- vegyük a konstrukció összes előfordulását a korpuszban
- vegyük a konstrukcióban megjelenő szavak gyakorisági listáját
- vegyük ezeknek a szavaknak a gyakoriságát a teljes korpuszban
- számoljuk ki a szavak és a konstrukció közötti asszociáltság mértékét és irányát (általában log-transzformált Fisher-Yates egzakt teszt)

Kollostrukciós elemzés

- Két egymástól független, egyszerű kollexéma elemzés:

[IGE-hAtnék]_{főnév} pl. **sír**hatnékom
[IGE-hAtnék]_{főnév} **IGE** pl. sírhatnékom **támadt**

- Felhasznált korpusz: MNSz2-UD (Kalivoda et al. 2025), 871 millió token
- Ebben a -hAtnék konstrukció példányai, 2002 db
- A konstrukcióval legerősebben asszociált igelemmák esetében:
szemantikai csoportokba sorolás
(szubjektív, néhány igelemma több csoportba is tartozhatna)

[IGE-hAtnék]_{főnév}

Melyik igék társulnak különösen gyakran a -hAtnék képzővel?

Szemantikai csoport	Igetípus	Példák
Alapvető testi szükséglet	27	<i>sír, okád, hány, pisil, alszik, köhög</i>
Mozgás	13	<i>megy, csavarog, siet, repül, ugrik, fut</i>
Kommunikáció	11	<i>fecseg, mesél, dicsekszik, telefonál</i>
Társas kapcsolat	7	<i>barátkozik, szexel, baszik</i>
Hobbyk	6	<i>táncol, rajzol, motorozik</i>

[IGE-hAtnék]_{főnév} IGE

Melyik igék jelennek meg különösen gyakran a -hAtnék főnevek mellett?

Szemantikai csoport	Igetípus	Példák
Létezés	1	<i>van</i>
Támadás	8	<i>támad, rátör, elfog</i>
Elmúlás, legyőzés	9	<i>elmúlik, elpárolog, elfojt</i>
Fizikai tünetek, érzések	7	<i>viszket, bizsereg, fűt</i>

A -hAtnék konstrukció kialakulása

A *-hAtnék* képző eredete

- A *-hAtnék* képző 3 különálló toldalékra vezethető vissza:
 - a megengedő értelmű, modális *-hAt*
 - a feltételes mód jele, az *-n*
 - a számot és személyt jelölő *-ék*
 - *-ék*: a mai magyarban E/1-re utal, de a *-hAtnék* esetében ez az ikes igék E/3 végződése volt eredetileg (pl. *ő ennék*)
 - Ezek az **igei inflexiós toldalékok** szilárdultak egyetlen **deverbális főnévképzővé**
- Hogyan alakult ki a *-hAtnék* képző és az impulzatív konstrukció?

Források

- **Korpuszok:**

- Ómagyar Korpusz (Simon 2014)
- Történeti Magánéleti Korpusz (Novák et al. 2018)
- Magyar Történeti Szövegtár (Csengery 2006)
- Magyar Nemzeti Szövegtár 2 (Oravecz et al. 2014)

- **Problémák az adathiány miatt:**

- Az impulzív konstrukció a beszélt nyelvre jellemző
- A történeti korpuszokban kevés adatot találni erről

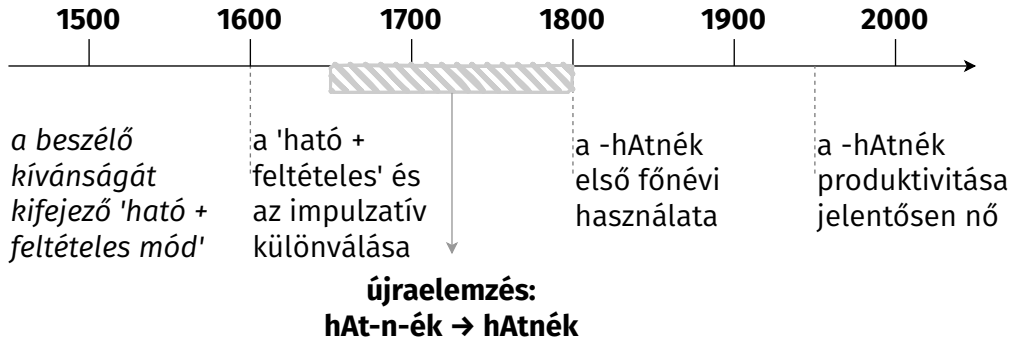
- **Kiegészítő források:**

- korabeli szótárak és nyelvtankönyvek
- szakirodalom: Simonyi (1906), Klemm (1928), Cushing (1963), ...

Két nagy, rendszerszintű változás:

az összetett igeidők visszaszorulása

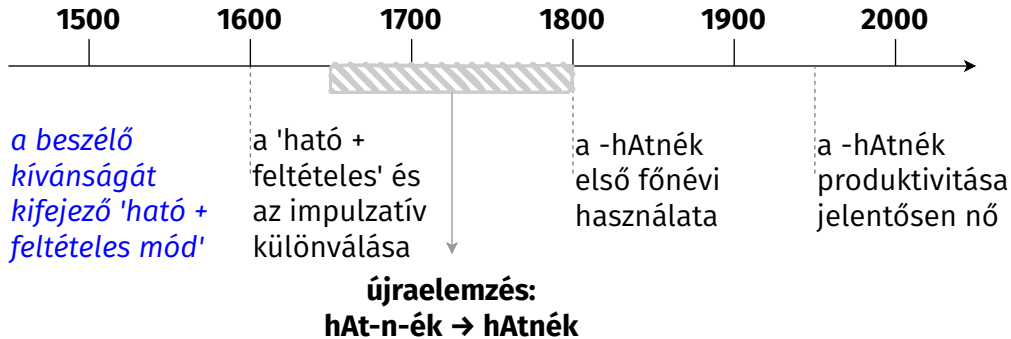
az ikes ragozás visszaszorulása

Két nagy, rendszerszintű változás:

az összetett igeidők visszaszorulása

az ikes ragozás visszaszorulása

A 'ható + feltételes mód'

A mai magyarban a -hAt toldalék és a feltételes mód kombinációja kifejezheti a beszélő kívánságát – ez az ún. *buletikus modalitás*, ld. Kiefer (1981:150):

- (5) Segí**thetn**él a főzésben.
≈ 'Azt szeretném, hogy segíts a főzésben.'

Ez a funkció az ómagyar kori adatokban is megfigyelhető:

- (6) chak lath**atn**aam az te ýozagus voltodat [...] [Érdy Kódex, 1526]
≈ 'Azt kívánom, hogy lássam a jószágodat.'

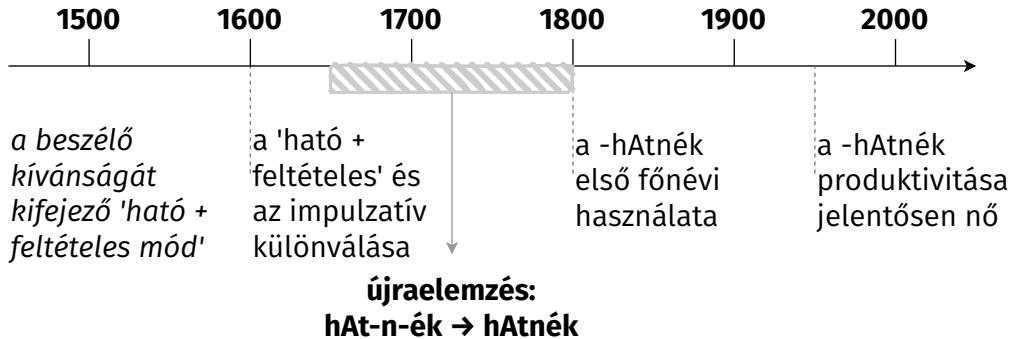
Testi szükségletet jelölő igék

- A 'ható + feltételes mód' ilyen típusú használata gyakran jelenik meg olyan igékkel, amelyek alapvető testi funkciókat jelölnek (pl. evés, ivás, sírás, vizezés)
- Néhány konvencionálissá vált forma címszóként is megjelenik a *Dictionario Ungarico-Latinum*-ban (Szenczi Molnár 1604), pl.
alhatnam – dormiturio
ehetnem – esurio
vakaródhatnam – sculpturio
- A *Novae Grammaticae Ungaricae* (Szenczi Molnár 1610) dezideratívusznak hívja ezeket az igéket, és az E/3 alakjukat tünteti fel (-hAtnék végződés)
- A címszóként szereplő formák legtöbbje ikes ige

Két nagy, rendszerszintű változás:

az összetett igeidők visszaszorulása

az ikes ragozás visszaszorulása

Ikes ragozás

- Az ikes ragozás feltehetően az ősmagyar korban alakult ki, és medio-passzív igék jelölésére szolgált (pl. *tör – törík*) (E. Abaffy 1991, Schultz 2010)
- Az ómagyar kori adatokban az ikes igék jelentős része testi funkciót jelölő ige
- Az ikes és az intranszitiv paradigmák eltérései:

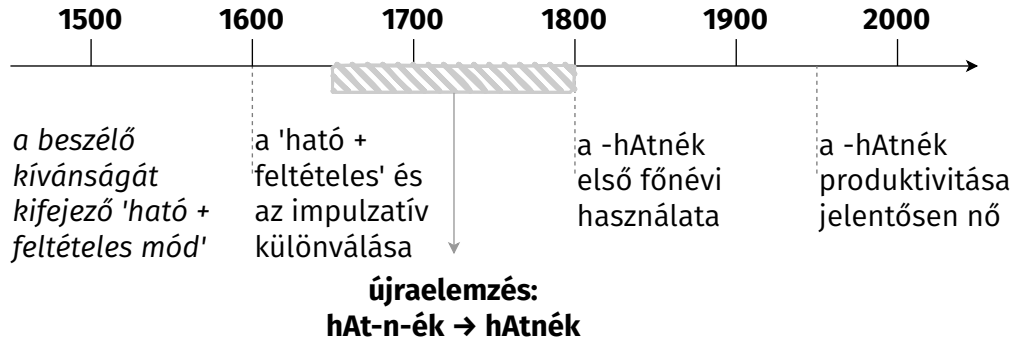
		intranszitiv	ikes
Feltételes mód jelen idő	1sg	-nék	-nÁm
	2sg	-nÁl	-nÁl
	3sg	-nA	-nék

- A középmagyarban az impulzív jelentés az ikes alakkal társult akkor is, ha az alapige iktelen volt (pl. a *vizel* impulzív alakja a *vizelhetnék*, nem a *vizelhetne*)

Két nagy, rendszerszintű változás:

az összetett igeidők viisszaszorulása

az ikes ragozás viisszaszorulása

Összetett igeidők

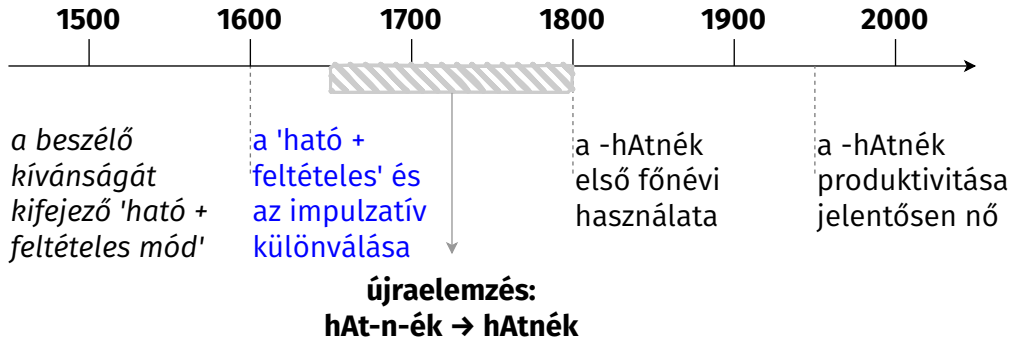
Az ómagyar öt igeidőt különböztetett meg (É. Kiss 2017:62), és a múlt idejű feltételes mód jelölésére is összetett igeidőt használt:

egyszerű jelen	<i>mondom</i>	'I say'
egyszerű múlt	<i>mondám</i>	'I said'
befejezett jelen	<i>mondtam</i>	'I have said'
folyamatos múlt	<i>mondom vala</i>	'I was saying / I used to say'
befejezett múlt	<i>mondtam vala</i>	'I had said'
feltételes múlt	<i>mondtam volna</i>	'I would have said'

Két nagy, rendszerszintű változás:

az összetett igeidők visszaszorulása

az ikes ragozás visszaszorulása

Különválás

A múlt idejű impulzatív a folyamatos múlt mintáját követi (a feltételes mód jele a főigén):

- (7) a. **Sírhatnék vala** most Bence az ifjabbik.
b. A macska nagyon **ehetnék volt**.

A múlt idejű 'ható + feltételes mód' esetében a módjel a segédigén:

- (8) a. **Sírhatott volna**, de [...]
b. **Ehetett volna** akármit.

Egy „rendhagyó múlt idő”

- Az összetett igeidők a 18. század végére nagyrészt visszaszorultak az igekötők térnyerése miatt
- Ez a változás elhomályosította a *vala/volt* temporális segédigei szerepét
- 19. századi jelenség, hogy egyes szótárak a múlt idejű impulzatívot egyfajta rendhagyó múlt időként tüntetik fel, pl. Czuczor–Fogarasi (1862):

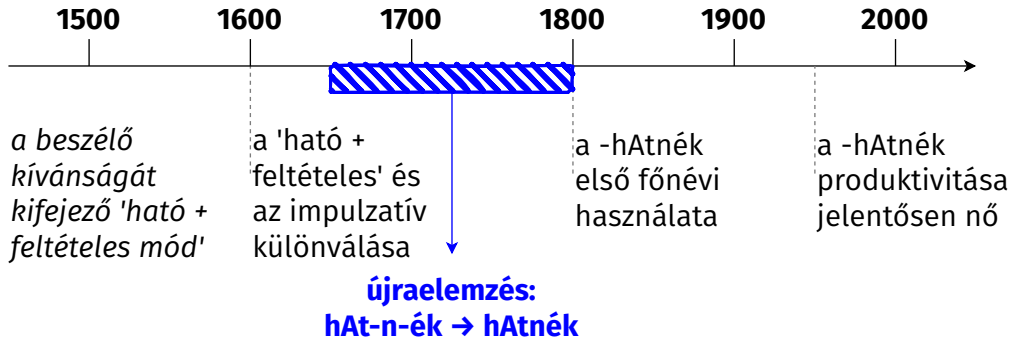
ehetném vala/volt

alhatnám vala/volt

Két nagy, rendszerszintű változás:

az összetett igeidők visszaszorulása

az ikes ragozás visszaszorulása

Újraelemzés

Az E/1 múlt idejű impulzatív (9a) hasonlít a múlt idejű birtokos szerkezetre (9b):

- (9) a. Mehetné**m volt**, de vevő nem akadt, [...] [1878]
- b. Szerencsém**volt** bejöhetni. [1912]

Sematikusan nézve:

- (10) a. Múlt idejű impulzatív: (NP.NOM) V-*hAtn*-**V.INFL** **volt**
- b. Múlt idejű birtokos szerk.: (NP.DAT) N-**P.INFL** **volt**

A párhuzam persze csak részleges, a fő különbség az alany esetragjában van – de az alanyt sokszor elhagyjuk.

Újraelemzés

- A múlt idejű impulzatív elveszítette az összetett igeként való értelmezését
- A példányai feltehetően újraelemződtek a múlt idejű birtokos szerkezet példányaiként, a főigéje főnévként
- Erre utaló adat: az impulzatív megjelenik jelen idejű birtokos szerkezetben is (11):

(11) szinte sírhatná **m van** [1874; Simonyi 1878:438]

- Sematikusan nézve:

(12) Jelen idejű birtokos szerk.: (NP.DAT) N-**P.INFL van**

Újraelemzés

E/3-ban nincs formai hasonlóság az igei (-**ék**) és a főnévi (-**ja**) egyeztetés jelölői között, amely az alábbi kettős jelöléshez vezetett:

(13) Ehetn**ékje** vagy on a' rívó gyermeknek. [1806; Klemm 1928:67]

Ez E/3-ról áttérjed a többi szám-személyre is:

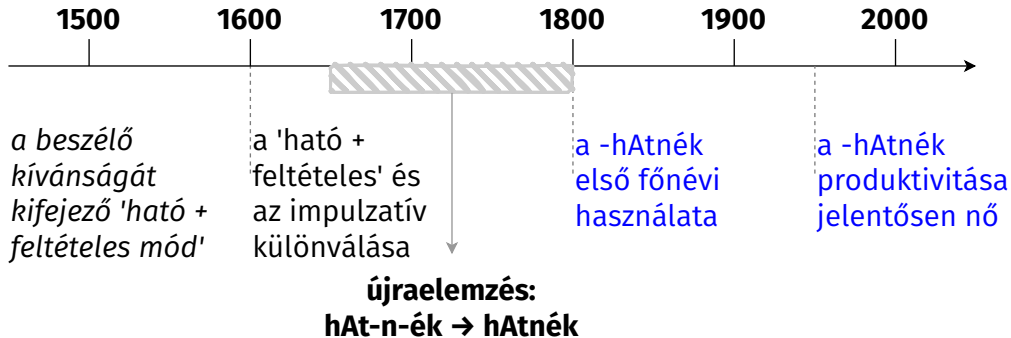
- (14) a. mehetn**ém** → mehetn**ékem**
b. alhatn**ád** → alhatn**ékod**

... de azt, hogy pontosan miért az -**ék** maradt meg állandósult elemként, nem tudjuk.

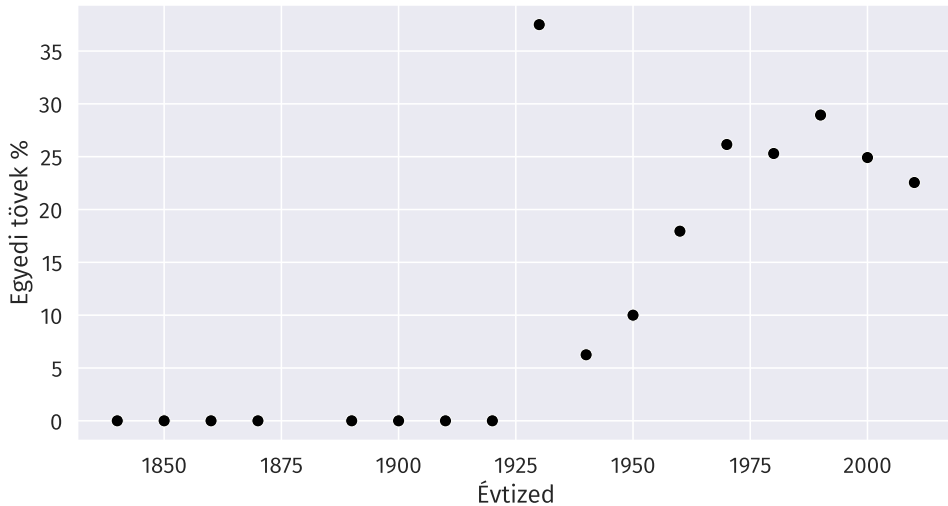
Két nagy, rendszerszintű változás:

az összetett igeidők visszaszorulása

az ikes ragozás visszaszorulása

20. század: Növekvő produktivitás

Jelenleg: A konstrukció teljesen produktív

Metaforikus kiterjesztés: Az impulzatív konstrukcióban megjelennek olyan (nagyon) komplex események, amelyekre az alany késztetést, vágyat érez, ld. (15):

- (15)
- a. nehogy **gombnyomogathatnékja** támadjon
 - b. de akkor még önöknek nem volt **repülőgépvásárolhatnékjuk**
 - c. nyakát töri a nagy **kezetcsókolhatnéktől**
 - d. akinek **Mass Effect 3-azhatnéka** támadt,
 - e. az imént még **pohárba-tiszta-vizet-önthetnékje** volt

**Mi a helyzet
az *úrhatnám*-mal?**

Úrhatnám – bevezető

Az *úrhatnám* első adata az MTSZ-ben 1872-ből való (de ennél régebbi szó).

Többszörre jelzőként használt, ld. (16):

- (16) a. a dölyfös, **úrhatnám asszony** így szólt a helytartóhoz:
- b. El is ítéli, mert **úrhatnám, beképzelt kisnemes,**

Többféle képzővel is megjelenik, ld. (17):

- (17) a. Nem képzeled, hogy az **úrhatnámsága** mennyi szenvedést okoz neki.
- b. uralkodtunk, igaz, nem sok lélek fölött, de legalább **úrhatnámul**

Kapcsolata a -hAtnékkal

Formai és jelentésbeli oldalról is van **hasonlóság**:

- ikes végződés
- megvan benne a 'kívánság, késztetés' jelentés

És van **eltérés** is:

- lexikalizált, nem produktív
- az alapszava főnév (*úrik*, *úrhatik* igére nem találni adatot)
- inkább állandó tulajdonság, mint hirtelen késztetés:
'úrnak tűnni akaró, de valójában nem az'

Hasonló szóalakok

Nem az *úr* az egyetlen főnév, ami -hAtnÁm vagy -hAtnék képzőt kaphat, ld. (18):

- (18)
- a. e rémség: úrhatnámság hely't - **úrnőhetnémség**
 - b. amit Ady mondott a **messiáshatnám** fiatalokról
 - c. ha érzed, hogy rádtör a **nikotinhatnék**,
 - d. mikor van csoportos **sörhetnékje**

- a -hAtnÁm alakok analógiáknak tűnnek
- a -hAtnék alakok jelentése világos az adott kontextusban, de nem olyan transzparens, mint az igei alapszavú -hAtnék esetében

Összefoglalás

Összefoglalás

- szinkrón vizsgálat:
 - a -hAtnék konstrukció produktív és bármilyen komplex eseménnyel használható
 - de leginkább testi szükségletet jelölő igék fordulnak elő benne
- diakrón vizsgálat:

a konstrukció kialakulásában az ikes ragozás és az összetett múlt idők hanyatlása játszott nagy szerepet
- *úrhatnám*:

más konstrukció, de a -hAtnékkal családi hasonlóságban áll

A további tájékozódáshoz

- Tanulmány a -hAtnék konstrukció kialakulásáról:
Kalivoda, Ágnes, Farrell Ackerman and Robert Malouf (in press): Morphological change as systemically motivated bricolage: Hungarian impulsive constructions. *Morphology*.
- Adattábla:
<https://osf.io/pdsar/overview>
- További kérdések:
kalivoda.agnes@nytud.elte.hu